

לענין ספר המעשים

א

אפתח בדבר־חידוד, והוא מעשה בר' מרדכי דוד בראנדשטטר שנשאל:
מוקני הסופרים אתה, משיירי „השחר“ אתה, שלושה דורות של ספרות
וסופרים עברו לפניך, תמחול בטובה, שנשאל אותך, האם אתם חשבתם מה
בראשית גילוייו של ביאליק? השיב דרך שאלה: וואָס מיינט איר; אַז די
לייבעכע דאַרף וואַרפן, מאַכט זי צומערשט מאַנעווער, און וואַרפט א פאַר
יאָר קעצלעך; ניין, אַ לייבעכע וואַרפט פון סאַמע אָנהויב אָן לייבעלעך.
משמע: כסבורים אתם, בבוא לביאה להמליט, היא עושה תחילה מעשי
תמרונות, וקצת שנים היא ממליטה גורי־חתולים; לאו, דרכה של לביאה
שהיא ממליטה מתחילה גורי־אריות¹. הנשאלים נחה דעתם מתשובתו ומרוב
צחוקם לא חשו, כי הזמן שיטה בהם, שהרי הוצרכו להקשות: אמת, דרכה
של לביאה כך, אבל אתם, האמנם ידעתם כי לביאה היא? האמנם הבחנתם
באותם גורים כי הם *felis leo* ולא *felis domestica*? או בלשון אחר:
האמנם ידעתם להבין מראשית אחרית?

הקושיה הזאת, שאותם אברכים לא השכילו להקשותה מתוך שהניחו לו
לאותו פיקח שיפטרם בדבר־הלצה, דין להקשותה בפרשה שלפנינו. ואין
הכוונה לדור ראשון, האמנם בשרוט אותם ראשונה קולמוסו של שמואל יוסף
טשאַטשקיס חשו כי נשרטו *ungue leonis*; הכוונה לדור אחרון, האמנם
קריאתם ואפילו כמותה כלימוד ולימודם כמותו כחקר, בכתביו של ש"י
עגנון, היתה על דרך המבין מראשית אחרית. כלומר, האם כל תחנה של
יצירתו, שנלווינו לה בתשומת־דעת, עשויים היינו להבין מתוכה את התחנה
שלאחריה, עד שהיינו רשאים, בבוא עת התחנה היא, לפסוק: ידענו, שיערנו,
ניחשנו. חוששני, כי אם לא נאחו בתחבולתו של אותו משכיל ערום, ולא
נתמלט גם אנו מדרך הישר של האמת החמורה אל הסימטה המעוקלה של
ההלצה הקלה, לא נוכל אלא להשיב תשובה של לאו. כולנו חכמים, כולנו

¹ לחידודו של מרדכי דוד בראנדשטטר ראה בספרי „קערת צימוקים“ סי' 270,
ולענין השחוק בשני בעלי־חיים הנמנים עם משפחה אחת, אך כל אחד שם־דבר
למהות וסמל שונים בתכלית, כבר הבאתי שם חרוזיו של נתן אלתרמן: „אל נרגיל
לתנופת חתולים בחצר / את הזמן שנולד ארי“.

נבונים, כולנו יודעים את עגנון, אך מצוה עלינו להודות: לא ידענו, לא שיערנו, לא ניחשנו.

ב

ושלא להרחיק עדותי, אקרבה ביותר, בחינת בידי הוה עובדא: לפני עשרים ושש שנים לאחר צאת אסופת־ראשית של כתבי ש"י עגנון מכונסים בארבעה כרכים, ראה ב. כצנלסון, ממכבדי המספר וממכובדיו, לציין את המאורע הנחשב בגליון מיוחד, מכופל בשיעורו, שרוב מצעו נכבש למאמרי, שהתנוססה מעליו כותרת פרטנסיונאלית למדי¹. אולם יורשה לי עתה להתנצל ולומר, שלא נטלתי גדולה זו לעצמי, אלא הוטלה עלי — השם שקבעתי למאמרי היה: עם ארבעת הכרכים; אולם העורך, שנראה לו השם הזה כשם כולל לאותו גליון, קרא את מאמרי בשם: לחקר עגנון; וכך נעשיתי, שלא בכוננתי תחילה, ואולי גם שלא בטובתי, חוקר, וכך נעשה חיבורי — מחקר. בימים ההם, שהספרות על ש"י עגנון לא היתה משופעת, כדרכה וכמידתה היום, ניתן לו למאמר כמאמרי שיעשה רושם, וביותר שעיקרו היה דרך עירעור על התפיסות המקובלות, ואם לדקדק, הרי בעקיפין היה דרך עירעור על התפיסה המקובלת, שדפוסה נקבע במטבע, ניצוק יפה יפה, בידי ר' אלעזר מאיר ליפשיץ². כלל תפיסתו של אותו חכם שנון ניתן להגדירה על דרך ציור: שר־האומה עשה עמה חסד גדול, שהוריד לפני כמה וכמה דורות נשמה וחתך את גורלה כמהדורה מיוחדת של הוני המעגל — עד שבאה בינינו ישינה היתה וננערה, לא לשבעים שנה אלא כמעט למאתיים שנה, ונמצא שלא ידעה זיעוע וניתוק, קרע והפסק־בינתים, ועשויה ואף מסוגלת היתה להוסיף ולרקום את מסכת השלימות, כהיותה לפני משברם של הדורות האחרונים. עירעורי לא זו בלבד שהכחישו בעצם התרדמה ואפשרותה, אלא טרחו להוכיח את הערות הקיצונה כמידתו המכרעת של המספר ואת נפתולי הדורות האחרונים כיסודם של סיפוריו, ביחוד סיפוריו שענינם חיי דורות ראשונים.

¹ הגליון שהוציא ב. כצנלסון עם פירסום ארבעת הכרכים הראשונים של כתבי ש"י עגנון ולכבודם — הוא מוסף „דבר“, ב' ניסן תרצ"ב, והוא נמצא, מתוך שהחזרתי לו שמו מעיקרו, בספרי „אבני בוחן“, תשי"א, עמ' 182-208, אף בספרי „בין דין לחשבון“, תשכ"ג, עמ' 169-185, וכן בספרי עתה.

² מאמרו של אליעזר מאיר ליפשיץ: ש"י עגנון, נדפס ראשונה בהשלה, תרפ"ה, כרך מ"ה, חוב' ג'—ד', עמ' 239—247, ובשינויים בקונטרס, בהוצאת משה מרכס, ברלין תרפ"ו. כפי ששמעתי ממנו, הרי בבואו לסדר כתביו אמר תחילה להוסיף פיסקה על דרך רמיזה ממצה על המשך התפתחותו של המספר ועל דרך תגובה ממצה על מעריכיו, אך כנראה ויתר על כך, שכן מאמרו ניתן במהדורתו השלישית, בכתביו, תש"ט, כרך א', עמ' ר"ה—רכ"ד בלא שינוי. והוא ציין זאת בהערת שוליים.

עירעורי אלה כתובים במאמרי ההוא ומי שקרא קרא, ומי שלא קרא ויש לו שעה בטלה בין מנחה למעריב יכול לקוראו בספרי הנוכרים. ומי שאין לו שעה בטי"ו, דיו שייצא לרחובה של קרית-ספר וישמעם מפי אנקורי-הגגות, שדרכה של מנגינה סבירה שהיא נקלטת להם מאליה. ובעצם, גם זה טורח מיותר, כי מה צורך לבקש בתוך הפירוש מה שנמצא בתוך הכתוב — ארבעת הכרכים הראשונים נוספו להם אחים מרובים מהם, והם מוסיפים ומערערים, בגלוי ובמבורר, תפיסתו של אותו חכם והנמשכים לו עד עתה. אולם כדי להחזיק מעט טובה לעצמי אומר, כי בימים הרחוקים ההם היה בעירעורי צד של העוזה וצד של חידוש, ולא אעלים כי לאחר פירסומם חיכיתי, בעירוב של ביטחה וחרדה, לפגישתי עם אותו חכם שעירעדתי עליו, והוא שחש, כנראה, באותו עירוב, נתן בי חיוכו המחוכם ופסק פסוקו: קראתי קראתי ושוב ראיתי, כי לענין עגנון הכל גונבים מליפשיץ, ואתה, שביקשת להראות פיקח, גנבת גם אתה ממנו, אלא אמרת את ההיפך. השתדלתי להאמן לו ולהיות פיקח ושאלתי: והיפך זה מה הוא בעיניך? השיב: quod demonstrandum esse, כי אפילו מפורסמות צריכות ראייה, שאינן מפורסמות לא כל שכן.

ואמנם, הדימונסטרציה הזאת לא איחרה לבוא — לא יצאו אלא כשנתיים ימים וש"י עגנון פירסם קבוצת סיפורים, אחדים קטנים יותר ב"דבר" ואחד גדול במקצת "פת שלמה" ב"מאזנים", שלימים נצטרפו להם שכמותם, ולשנים נכללו בשם "ספר המעשים" גם בכרך כתביו הקרוי "אלו ואלו" גם בכרך כתביו הקרוי "סמוך ונראה". בימינו הסיפורים האלה נודעים ואף מודעים בשילובם בתוך כתביו, אולם עם ראשית פירסומם היה רישומם כהפתעה גמורה לרוב קוראיו ומעריכיו, שהתקשו להבין, כי "הכנסת כלה" ו"ספר המעשים" מרועה אחד ניתנו; וכשניסיתי, תחילה בעל פה, להוכיח, עד מה התפיסה, שטרחתי על הסברתה, באה עכשיו על מלוא-אישורה, בחינת הודאת בעל-דין כמאה עדים, פטרני רא"מ ליפשיץ באמירה חדה, כי דברים אלה אמר התנא כד ניים, ואילו ב. כצנלסון, שנטה לדעתי, אמר: ואף-על-פי-כן אין זו אלא קאפריסה של אמן, ואמן מותר בקאפריסה.

ג

דברים שאמרתי בעל-פה, הרחבתי בכתב¹ ועיקר-כוונתי היה להראות, כי סיפורים אלו מעלתם אינה כל-כך בגופם ולגופם אלא במה שהם מגלים, על דרך אוטנטיות, את נפש המספר לאמיתה, את פנים-פנימה, והיא נפש

¹ ובספרנו עתה במאמר "מבוכה וגלגוליה".

מודרנית, נבוכה ומזועזעת, הממלטת את עצמה מתוך מבוכתה וזיעזועה לתוך הווייה של שלימות מחוטבת, כשהמבוכה — מציאות ואילו השלימות — חזון, השלייה, משאלה. לאמור „ספר המעשים“, לפי תפיסה זו היה מוחזק כצורך תעודות המבארות מה טיבה של המצולה במעמקיה, על געשה וריגשתה, על סבכה ופיתוליה, קודם שהיא מצטללת, בכוחה של אמנות, כאספקלריה צחה של פני הבריכה הרוגעת. אבל עתה, ממרחק־הימים, חובה לומר, כי המשך־יצירתו של המספר אינו מניח בידנו להסתפק בתפיסה הזאת, שעיקר צמצומה במה שהעמידה את „ספר המעשים“ כביאור של שלפניו, בעוד שעיקרו במה שהוא ביאור של שלאחריו. ודאי, כי אלה שראו את „ספר המעשים“ כסטיית ארעי, כל־שכן כשעשוע של קאפריסה, היתה טעות גמורה בידם, אבל שגה גם מי שהסתפק במה שלמד על פיהם להבין מאחרית ראשית, ולא נועזו ללמוד על פיהם לשער מראשית אחרית. כי באמת „ספר המעשים“ הוא מוקד של התפוצצות, שפרצה בגלוי, כדרך שעמעמה קודם בסמוי, ושהדיה מתגלגלים ומוסיפים וסערתה לא שככה עד עתה. שעל כן דומה, כי ממרחק־הימים אין להסתפק בקביעה אחת, כי „ספר המעשים“ גילה את שהיה מוצנע לפניו — נפש מודרנית רופפה בעמידתה ובורהת מעצמה לצילים הגדול והטוב של דורות אחרים, קדומים; נפש שגדולה בה התמוטה ושמיטת־היסודות, והיא מבקשת אחיזה בבסיס המוצק וביסודות המאוששים של עולם מבוצר בבטחונה, מבקשת מפלט לה בניגודה. כשם שאין להסתפק בקביעה אחרת, כי „ספר המעשים“ מסייע לגלות, עד־מה יסורי הנפש המודרנית מחלחלים לא בלבד את ההווייה שהאמן בורח ממנה אלא גם את ההווייה שהאמן בורח אליה; עד־מה המבוכה־שבאתגליא במציאות היא מבוכה־שבאתכסיא בחזון, באופן שהגיבור־לא־גיבור שעיקר במבוכתו כדרך גילוי ב „ספר המעשים“, והגיבור־לא־גיבור שעיקר בבטחונה, כדרך גילוי ב „הכנסת כלה“, הם ביסודו של דבר שניים שהם אחד.

כי כך נראה „ספר המעשים“ מצד ייחוסו אל שלפניו, ולא כך הוא נראה מצד ייחוסו אל שלאחריו. כי מצד ייחוסו אל שלאחריו הוא נראה בעיקר במה שהוא משקף את הנפש בגודש־רבדיה, באפס עקרון מסדיר הגוזר עליה להיות מערכה של הגבל־זמן והגדר־מקום, של הבלט־עיקר והבלע־טפל, של מוקדם ומאוחר, וכדומה בכללים הנוהגים בחוקיות המחקרית. ולא עוד, „ספר המעשים“ הוא ראשית־מסה להחלץ מעקתה של החוקיות המחקרית הזאת, שהמספר נאמן לה ביחוד ב „הכנסת כלה“. כוחו של האפוס הזה הוא במה שמחברו יודע לחיות ולהחיות תקופה רחוקה, וגם בה הוא יודע לחיות ולהחיות תקופה רחוקה ממנה, אולם דרכו אינה שונה מדרכו של חוקר, ואפשר שדיוקן־אב היה לו מי שנזכר בסיפורו „האבטובוס האחרון“ ושנאמר

בו, כי היה „בקי בהוויות העיר ומכיר את כל המצבות שבבית הקברות הישן ויודע לקרות את הכתב שעל גבי המצבות בניגון של כל דור ודור שטמונים מתחת למצבות“. כמותו כמספר שלנו יודע לקרות את הכתב בניגונו של כל דור ודור, אלה רובדי מוצאו וגידולו שנעשו לו כרובדי־נפש, וקריאתו על פי ניגונו של כל דור ודור. הקריאה הזאת, כפי ששמענוה ב„הכנסת כלה“, נשמרת בה החוקיות המחקרית — שמשקבע דור מסויים כמצייאות החיה, נקבעים הדורות שלפניו כזכרון בלבו וכסיפורים בפיו, וכן ניתנה בתוך תחומי סיפור־מסגרת, שהנסיעה מסייעה לשינויי־נופה וחילופי־סביבותיה, האפשרות לחיות ולהחיות מעגל־דורות. אולם כך פני חונונו של המספר, משנכנע למשטרה של החוקיות המחקרית, ולא כך פני חונונו כדרך ריבודו ופירכוס־רבדיו ועירבובם בנפשו, בתודעתו, בזכרונו, בדמיונו. מה פני גילויי בהם — קצת טפחים נגלו לנו ראשונה ב„ספר המעשים“, אלה סיפורים המשקפים את חזיונה של הנפש לאמיתת־חזוייתה ולפי חזויית־אמיתה. הגבולות בין הרחוק והקרוב, בין אתמול והיום, בין החיים והמתים נטרדים והולכים, ואנו רואים בעליל מה ואיך הם פני הנפש והתרחשותה, ומשנחלצנו מגזירות החוקיות המחקרית, אנו נושמים אירה של החירות החזיונית, שהיא עצמה אמיתה, אמינותה.

ד

ראשית־מסה לפרוייקציה נאמנה של ההווייה החזיונית היתה „ספר המעשים“ — היא שהולכה לימים למסת־סיפור נועזה כמו „עידו ועינים“, שבה מתחולל, על פני רצועת תיאור אחד של מקום וזמן מה שנפרד בממשות גם מבחינת המקום גם מבחינת הזמן — ראשית ואחרית, קדמות וחדידוש, פריהיסטוריה ומודרנה; כשם שהולכה למסת־סיפור נועזה ממנה „עד עולם“, שבה חירות־הריקמה בונה הווייה היסטורית שלא היתה ולא נבראה בתולדות, וממילא לא במחקר, אבל היא הויה וברואה בשירה, ואנו חיים אותה, בתגבורת של התפעמות, כעולם שאין כממשות.

כי אם נבדוק בסיפורי „ספר המעשים“ לאור מה שבא אחריו ומתוכו. נראה בו מה שלא יכולנו לראות לאור מה שהיה לפניו — ולא עוד, אלא נמצא, כי כשם שסיפורים אחדים ניתן לגלות בהם גרעינים של יצירות נחשבות שבאו אחר־כך, כך סיפורים אחרים ניתן להניחם גרעינים של יצירות נחשבות העתידות־לבוא. כי ב„ספר המעשים“ עקר את עצמו המספר בגלוי מתוך סכנה, האורבת, ועל־הרוב גם לוכדת, את איש־השירה — משהעלה מפנימו ריקמת־חזון על מתכונתה במציאות אמנותית, הוא מתפתה לפטור את עצמו מחובת הקשבת־תמיד לפנימו ולתסס־פנימו והוא ממשיך את ריקמתו מקצה כיבושו והישגו. כי מחבר יצירה כמו

„הכנסת כלה“ היה בו הכוח לא בלבד לכתוב, אלא אף לפרסם את „ספר המעשים“, ודאי שהוא דבר הראוי לציון מיוחד, אולם הכוח הזה הוא אך חולדה לכוח גדול ממנו — כוחו שלא להפתות לדפוס הנקפא של הישגו בחוץ אלא לצותת למרוצה הרוהטת של אמיתו בפנים.

ומה שלא היה ברור לקוראו ואולי גם לו לעצמו, מתברר והולך בהמשך יצירתו ומתוכה — כורח דרכה, שתחילתה קבלת עולה של החוקיות המחקרית, המשכה פריקתו וסופה הכרת שיווי-מעמד של כל יסודות-חזיונו המתגלים לו וכדרך שהם מתגלים לו; שיווי-מעמד שפירושו שיווי-זכות לערך ולתפקיד ביצירה ויצורה, ודאי, גילויה של הכרת שיווי-מעמד זו והכרת שיווי-זכות זו ב„ספר המעשים“ עודו בבחינת גמגום, אולם זה גמגום שהמשכו דיבור ברור ומפורש ואחרית ביטויו מי יגידנה, כשקראנו לפנינו ב„הנרות“ בעניין המספר הנכנס אצל מוכר-ספרים, ומוצא ספרים כתובים שומרונית: „קריתי בהם ותמהתי שאני קורא ומבין ותמהתי שכל מה שכתוב כאן ידוע לי. מהם דברים שאני עצמי כתבתי ונעתקו לכתב שלהם, ומהם דברים שביקשתי לכתוב ולא כתבתי, משום שהקלמוס לא קלט אותם“, ואנו שומעים על זקנו העומד מן הצד ומביט בו, אף אנו תמהנו כשתי התמיהות האלו, ואף אנו עמדנו מן הצד והבטנו; אולם כשאנו קוראים היום את הסיפור הזה, ואנו מגיעים לצמד תמיהותיו של המספר, שוב אין אנו תמהים, ואף המספר לא יוכל לומר לנו שהוא תמה, שכן בינתיים כתב את „עידו ועינם“ ומתוכו למדנו כי, אדרבה, הגילגול של קורא שומרונית וכותבה נראה לנו גילגול צעיר לגבי הגילגול של קורא לשון-קדומים וחוקרה, לשון שההיסטוריה עדיין אינה משערתה.

ולפי ש„ספר המעשים“, לפי סדרו בספרי המספר, הוא מעשה גלוי ונועז של שבירת מסגרות ושל ניתוק כבלים, אין אנו נוחים להסבר שניתן לו על דרך זריקת ההברה: קאפקה, ביחוד כשהסבר בא בליווי קריצת עין שפירושה: חולי של אַפנה הוא וישאנה הרוח. כי אם מותר, כדרך ההיתר שהוריתי גם לעצמי, להטריח את זכר קאפקה לענין הדמיון של דחיסות האוירה הכבדה והמכבידה, כאוירת הנדנוד בין חלום והקיץ, הרי אסור להטרידו כביאור של ממש. ואין כוונתי לענין בירורה של זיקה ומידת-זיקה לקאפקה, שראוי לבדוק בה, כשם שראוי לבדוק בזיקות אחרות ושונות ביותר — המסון, גוטפריד קלר, פונטאנה, אולי גם הסה; הכוונה להדגיש כי הצד השהה בין סיפורי קאפקה ובין „ספר המעשים“ הוא בכך, כי אותו צד שזה הוא כל קאפקה כולו, ואך קורטוב של עגנון, וגם קורטוב זה יותר משהוא ענין של מהות הוא ענין של פונקציה, והיא פונקציה אורגנית ביותר, „ספר המעשים“ הוא כעין אמצע בתהליך, אמצע של התפתחות, ביתר ויוק: אמצע

של התפוצצות. מירשפ־שירטוטים הוא למערכת־ציור נמרצה ונרחבה כזאת. שקצתה כבר ראינו וקצתה, אולי אפילו עיקרה, עודד עלום ממנו.

ה

כי כשם שהחוקיות המחקרית, שהמספר נהג על פיה, ראשית גילייה סיפורים קטנים שסופם אָפּוּס של „הכנסת כלה“, כך הדין נותן, כי החירות החזיתית, שהמספר נטל לעצמו ב„ספר המעשים“ סופה אָפּוּס, שאין אנו יכולים אלא לשערו במעומעם. ואם מותר פירושה של השערה זו נאמר, כי אָפּוּס זה צורך והכרח הם לו שיתרחש באשר אין עיכוב לזימונם של רחוק וקרוב, מוקדם ומאוחר, עובדה והרהור, ממש ובדות, כאשר אין גבול וגבולות. אין אתנו נביא שיידע להנבא, כי אמנם יהיה זה העולם הבא, אולם דומה כי הרשות בידנו לומר, כי עולם האמת הוא הקאנדידאט המצויין לכך (וראה סימני־אישורה של הקאנדידאטורה בסיפור שבימת חזיונו עולם התהו — „הדום וכסא“). ולא בלבד משום שעולם־האמת פוטר מן החובה להכניס את האב המת והסבא המת לתוך עולמו של הבן החי והנכד החי דרך מביו של חלום; ולא בלבד משום שעולם־האמת פוטר מכולן־ההסוואה הפרימיטיבית, שעל פיה ניתן למשה רבנו להיגלות כדוקטור יקותיאל נאמן ולהקדוש־ברוך־הוא כארבע נקודות בתוך סוגריים; אלא בעיקר משום שעולם־הנשמות הוא עולם־החירות.¹

וידעתי כי הקונצפציה, שניסיתי להעלותה, פתוחה לעירעור: הרי לאחר „ספר המעשים“ ולאחר מה שנצמח מתוכו כרוחו וכמתכנתו, לאחריהם ולצידם, נכתבו סיפורים כדרך „סיפור פשוט“, „אורח נטה ללון“, „תמול שלשום“, שמשקלם עשוי שיכריע מבחינת הכמות והאיכות; ואילו היריעה הגדולה,

¹ הסיפור „פת שלימה“, שבו באה הסוואה זו, נדפס ראשונה ב„מאזנים“ שנה ד', גל' כ"ח כ"ט, ג' טבת תרצ"ג, והיא חוברת שיצאה ליובל הששים של ח"ג ביאליק. מאמרי על ראשוני הסיפורים של „ספר המעשים“ ועל „פת שלימה“ נדפסו במוסף „דבר“, י"א סיוון תרצ"ד, ונכלל בספרי „אבני בחן“, עמ' 204—209 וכן גם בספרי עתה. לענין גילוי ההסוואה ב„פת שלימה“ הסתפקתי שם בהערה: „גם הנסמך על אמת של ספר־תורה אינו נפטר מעמידת־כפל של אמונה־פקפק במציאותו של השולח והשליח“ — ומהיותה הערה מובלעת ומבלעת נתעלמה מתשומת הדעת. ברוך קורצווייל הוא שהעלה מדעתו את הפיענוח לפרטיו ועשאו יתד לביאור מקיף במאמרו על „פת שלימה“ לש"י עגנון, שנדפס בחוברת־העשור של „גזית“, תש"א—תש"ב, כרך ד', חוברת 7—12 עמ' 145—147, ולימים בא בספרו „מסכת הרומן“. לפי שמאמר זה הוא מראשוני מאמריו העבריים על עגנון (ובביבליוגרפיה של ש. שונמי וג. אלקושי אף ציון כראשון) הריני לציין בקורת־רוח שהייתי שושבינו, מהיותי עורכה של החוברת הזאת.

ברוח „ספר המעשים“ עודה מנגינה לעתיד לבוא. על כך אפשר להשיב שתיים תשובות: אחת, יתכן ש„ספר המעשים“ היא אפשרות שלא תבוא על השלמה, שהרי ראינו כי „מגילת האש“, שהיתה פריצה גדולה בתוך שירתו של ביאליק, נשארה פרוזודור, והמשורר, מתוך חולשת דעתו שלו שהגבירתה החלשת דעתו בידי שומרי החומות, לא נכנס לטרקלין, ונשארה המגילה כחוליה אדירה, שהיא גיחה מתוך שלפניה ואינה גיחה לתוך שלאחריה, מעפל החזון הטראגי ביותר של שירת העברים, אולי של כל הדורות. אחרת, יתכן ש„ספר המעשים“ היא אפשרות שתבוא על השלמה — הלא ידענו מתי השלים גיתה את פאוסט ומתי השלים תומס מאן את פאוסטוס. איך תבוא על השלמה — אין ביכולתנו, ואף אין ברשותנו, לומר, מבקרים, ואפילו נטלו לעצמם או הוטלה עליהם אומנות של חוקרים, גם הם, כהיסטוריונים, נביאים לאחור, ובמה שאמרתי, כבר פסחתי מעבר למפתנה של האומנות הזאת.

ואסיים כדרך שפתחתי בדבר חידוד: מעשה בסופר, שאשתו נטעה לאשר נטעה וביקשה ממנו שישגיח על הדגים שבכיור, ישב אצלו אורח וראה, כי הסופר מניחו מדי פעם בפעם ויורד למטבח; נלווה אליו, ראה את הסופר פותח את הסתם ולאחר שהמים הישנים ניגרים ויורדים, הוא שוהה מעט, ואחר הוא פותח את הצינור ומזרים את המים החדשים, ובאותה שהות שבין סתימה לפתיחה, היו הדגים מפרכסים ופיהם מנשף כתוהים ובוהים על עצמם. הצביע עליהם הסופר ואמר: רואה אתה, אלה הם מבקרי פטור אני לומר, מי היה הסופר ומי היה אורחו, ועל-כן תבינו, מה בנפשו של הדובר עתה אליכם. על כל פנים דברי עתה לא פחות משהם מניחים פתח לכותרת: לחקר עגנון, הם מניחים פתח לכותרת: לחזון עגנון. יאריך ימים ויראה בטובה, כי עוד חזון מועד ועוד מועד לחזון¹.

[ח' תמוז תשי"ח]

¹ מאמר זה הוא לשון הרצאתי, שהשמעתי בערב העיון בכתבי ש"י עגנון, שנערך באוניברסיטה העברית בירושלים ביום ח' תמוז תשי"ח, הוא יום סיום הלימודים בה, כפתיחה לתוספת עיון ותגבורת-חקר בכתביו בשנת היובל, היא שנת השבעים להולדתו.